

**KOGNITIVNA I EMOCIONALNA EMPATIJA KAO
ČINIOCI STAVA UČENIKA TIPIČNE POPULACIJE PREMA
VRŠNJACIMA SA SMETNJAMA U RAZVOJU**

**COGNITIVE AND EMOTIONAL EMPATHY AS FACTORS
OF STUDENTS' ATTITUDE TOWARDS PEERS WITH
DEVELOPMENTAL DISORDERS**

Lukić Ana¹, Đorem Slađana², Milić Jelena³, Joksimović Bojan³,
Božinović Milena³, Joksimović Vedrana³

¹Centar za specijalističke socijalne usluge „Za majku i dijete“ Banjaluka, Bosna i Hercegovina

²Osnovna škola „Hilmi ef. Šarić“ Tarčin, Bosna i Hercegovina

³Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Medicinski fakultet Foča, Bosna i Hercegovina

SAŽETAK

Djeca sa smetnjama u razvoju manifestuju teškoće u razvoju i ne dosežu zadovoljavajući nivo razvoja, naročito ako im se ne pruži podrška u vidu njege i obrazovanja. Viši nivoi empatije su značajan faktor koji može uticati na pojavu pozitivnijih stavova učenika prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju. Cilj istraživanja je bio da se procjeni da li empatija ima uticaj na stavove učenika prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju. Studija je obuhvatila 120 učenika 4. i 5. razreda osnovnih škola, oba pola, uzrasta 10 i 11 godina. Istraživanje je rađeno u Banjaluci tokom 2020.godine. Ispitanici su podijeljeni na dvije grupe, one koji su pohađali nastavu sa učenicima sa smetnjama u razvoju i one koji nisu. Za ispitivanje stavova učenika prema učenicima sa smetnjama u razvoju korištena je Čedok Mekmaster skala, dok je za procjenu empatije korišten Indeks međuljudskog reagovanja.

Korelacionom analizom utvrđena je značajna ($r=0,18$; $p<0,05$) pozitivna povezanost između stavova učenika prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju i zauzimanja perspektive. Učenici koji pohađaju nastavu sa učenicima sa smetnjama u razvoju imaju značajno ($t=-2,3$; $p=0,02$) niže vrijednosti ukupnog skora stavova ($3,05\pm 0,28$) u odnosu na učenike koji ne pohađaju ($3,16\pm 0,28$). Naše istraživanje je pokazalo da empatija imaju značajan uticaj na stavove učenika prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju i da učenici sa višim nivoem empatije imaju pozitivniji stav prema ovim vršnjacima. Takođe, učenici koji su u inkluziji imaju negativniji stav prema vršnjacima ometenim u razvoju u odnosu na učenike koji nisu u inkluziji.

Ključne riječi: emocionalna empatija, učenici, smetnje u razvoju.

ABSTRACT

Children with disabilities manifest developmental difficulties and do not reach a satisfactory level of development, especially if they are not provided with support in the form of care and education. Higher levels of empathy are a significant factor that can influence the emergence of more positive attitudes of students towards peers with disabilities. The aim of the research was to assess whether empathy has an impact on students' attitudes towards peers with disabilities.

The study included 120 students of 4th and 5th grade of primary schools, both sexes, aged 10 and 11 years. The research was done in Banja Luka during 2020. Respondents were divided into two groups, those who attended classes with students with disabilities and those who did not. The Chedok McMaster scale was used to examine students' attitudes toward students with disabilities, while the Interpersonal Response Index was used to assess empathy.

Correlation analysis revealed a significant ($r=0.18$; $p<0.05$) positive correlation between students' attitudes towards peers with disabilities and perspective. Students who attend classes with students with disabilities have significantly ($t=-2.3$; $p=0.02$) lower values of the total score of attitudes (3.05 ± 0.28) compared to students who do not attend (3.16 ± 0.28).

Our research has shown that empathy has a significant impact on students' attitudes toward peers with disabilities and that students with a higher level of empathy have a more positive attitude toward these peers. Also, students who are included have a more negative attitude towards peers with developmental disabilities than students who are not included.

Key words: emotional empathy, students, disability.

UVOD

Emocionalna inteligencija je najnoviji pojam u porodici "inteligencija", a u psihološkoj literaturi se pojavio na samom početku devedesetih godina, i to u radovima Pitera Saloveja i Džona Majera. Navedeni autori su emocionalnu inteligenciju odredili kao skup sposobnosti koje bi trebale pridonijeti tačnijoj procjeni i izražavanju svojih emocija, kao i procjeni tuđih emocija i upotrebi osjećanja u motivisanju, planiranju i postignuću ciljeva u životu (Takšić, Mohorić, Munjas, 2006). Prva definicija emocionalne inteligencije je bila da je to "sposobnost praćenja svojih i tuđih osjećanja i emocija, i upotreba tih informacija u razmišljanju i ponašanju" (Salovey & Mayer, 1990). Kasnije je predložena revidirana definicija prema kojoj "emocionalna inteligencija uključuje sposobnosti brzog zapažanja procjene i izražavanja emocija; sposobnost uviđanja i generisanja osjećanja koja olakšavaju mišljenje; sposobnosti razumijevanja emocija i znanje o emocijama; i sposobnost regulisanja emocija u svrhu promocije emocionalnog i intelektualnog razvoja" (Mayer & Salovey, 1997). Moderne teorije emocija ukazuju da emocije usmjeravaju kognitivne aktivnosti i motivišu usmjereno ponašanje (Bošnjak, 2012).

Empatija se u najširem smislu odnosi na mogućnost razumijevanja i dijeljenja osjećanja druge osobe. Danas se većina autora slaže sa mišljenjem da se empatija sastoji od dvije komponente: kognitivne empatije - razumijevanja tuđeg stanja i afektivne ili emocionalne empatije - odgovarajućeg emocionalnog odgovora (Tattegh & Anderson, 2007). Kognitivna empatija uključuje „razumijevanje, poznavanje stanja svijesti i uslova druge osobe ili svijesti o tome kako nešto što se dešava drugoj osobi može djelovati na nju“, odnosno, ona podrazumijeva „preuzimanje uloge ili perspektive druge osobe tj. viđenje svijeta onako kako ga vidi druga osoba“. S druge strane, kada se govori o afektivnoj empatiji misli se na „odgovaranje sličnim ili istim osjećanjima u odnosu na emocije druge osobe“. Osim ove dvije komponente, neki autori dodaju

i treću, bihejvioralnu empatiju koja podrazumijeva ponašanje kojim se drugoj osobi pokazuje empatično razumijevanje (Bošnjak, 2012; Caruso & Mayer, 1998; Suzić, 1998; Kovačić, Frančišković 2014). Tokom odrastanja, kvalitet empatijskog doživljaja odgovara razvoju kognitivnog poimanja drugih osoba. Osjećajna komponenta empatije doživljava se različito dok dijete napreduje kroz stepene sociokognitivnog razvoja. Razvojni nivoi empatije odgovaraju fazama razvoja spoznaje: od globalne empatije, "egocentrične empatije", saosjećanja do empatije prema određenoj društvenoj grupi (Raboteg-Šarić, 1995). O razvojnom nivou empatije zavisi kako će osoba doživjeti i nazvati osjećajno uzbuđenje. Mala djeca, koja ne razlikuju sebe od drugih (kao različite osobe), mogu biti empatički uzbuđena i bez kognitivne komponente, a empatički doživljaj starije djece i odraslih ima znatne kognitivne elemente (Hicela, Kozic, 2012).

Stav je ideja o određenoj društvenoj grupi, koja je praćena emocijama i predviđa ponašanje prema toj grupi u specifičnim uslovima (Triandis, 1971). Ovom definicijom se ukazuje na prisustvo tri komponente stavova, a to su kognitivna, afektivna i bihejvioralna komponenta. Kognitivna dimenzija se odnosi na ideju koja je zasnovana na procesu, afektivnom komponentom se ukazuje na emocije koje prate ideju, dok bihejvioralna dimenzija odražava namjere osobe prema objektu stava. Praktičan značaj primjene trokomponentnog modela stavova u inkluzivnom okruženju se ogleda u tome da je pored kognitivne reprezentacije ometenosti značajno uključiti i afektivnu komponentu stavova (Gilmore, 2006) jer pozitivnija osećanja mogu dovesti do veće spremnosti za učešće u zajedničkim aktivnostima sa vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju (Hong, Kwon & Jeon, 2014).

U populaciji djece i omladine sa smetnjama u razvoju najveći broj ih je sa intelektualnim smetnjama, a to su: djeca sa graničnim stepenom inteligencije, učenici sa lakom intelektualnom smetnjom i učenici sa kulturnom deprivacijom. Podaci o broju osoba sa intelektualnom smetnjom u opštoj populaciji veoma se razlikuju prema raznim izvorima u literaturi, pa je to od 1% do 2,5% (Vukajlović, Mešalić 2012). Faktori koji imaju značajan uticaj na stavove djece iz tipične populacije prema djeci sa smetnjama u razvoju su nivo razvijenosti empatije, nivo znanja o osobama sa smetnjama u razvoju, učestalost kontakata sa osobama i djecom sa smetnjama u razvoju i uticaj pola (Talijan, 2017).

Kontakt između pripadnika različitih grupa može dovesti do poboljšanja stavova, posredno, putem povećanja znanja i uticajem na emocije. Sa povećanjem znanja o pripadnicima određene grupe, smanjenjem anksioznosti prilikom susreta sa njima i povećanjem empatije prema ovim osobama dolazi do pozitivne promjene stavova (Talijan, 2017). Pokazano je da povećanje znanja ima manji efekat na formiranje pozitivnijih stavovova prema osobama sa smetnjama u razvoju u odnosu na povećanje empatije i/ili smanjenje anksioznosti. Kada su u pitanju stavovi opšte populacije, u studiji sprovedenoj na 878 ispitanika utvrđeno je da osobe ženskog pola imaju

pozitivnije stavove prema osobama sa smetnjama u razvoju, ali su ispoljile negativnije stavove u pogledu pitanja o inkluzivnom obrazovanju ove djece, u odnosu na ispitanike muškog pola (Talijan, 2016; Gilmore, 2006).

Osnovni cilj istraživanja je ispitati povezanost između različitih aspekata empatije (zauzimanje perspektive, maštanje, empatička briga, doživljaj lične uznemirenosti) učenika tipične populacije razredne nastave i njihovog stava prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju. Podciljevi istraživanja su bili ispitati da li nivo razvijenosti empatije, inkluzivno obrazovanje, pol i kalendarski uzrast učenika tipične populacije utiče na povezanosti različitih aspekata empatije i stavova prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju.

METOD RADA

Naše istraživanje je realizovano na uzorku od 120 ispitanika (60 dječaka i 60 djevojčica). Prvi poduzorak čini 60 đaka, četvrtih i petih razreda razredne nastave, koji nastavu ne pohađaju zajedno sa učenicima sa smetnjama u razvoju. Drugi poduzorak čini 60 đaka, četvrtih i petih razreda razredne nastave, koji nastavu pohađaju zajedno sa vršnjakom sa smetnjom u razvoju. Našim istraživanjem su obuhvaćeni đaci koji pohađaju nastavu zajedno sa učenicima sa poteškoćama u razvoju od samog početka njihovog školovanja, tj. od upisa u vaspitno-obrazovnu instituciju. Kalendarski uzrast ispitanika je bio 10 i 11 godina.

Stavovi učenika tipične populacije prema učenicima sa smetnjama u razvoju su ispitani Čedok Mekmaster skalom za procjenu stavova prema djeci sa hendikepom (Chedoke-McMaster Attitudes Towards Children with Handicaps Scale – CATCH, Rosenbaum, Armstrong, & King, 1986). Ova skala je dizajnirana za djecu uzrasta od devet do trinaest godina. Zasnovana je na trokomponentnom modelu stavova i obuhvata kognitivni, afektivni i bihevioralni domen. Skala obuhvata 36 ajtema, sa jednakim brojem pozitivnih i negativnih tvrdnji. Odgovori na Čedok Mekmaster skali daju se na petostepenoj skali Likertovog tipa (od 0 - uopšte se ne slažem do 4 - u potpunosti se slažem). U našem istraživanju koristili smo verziju prevoda instrumenta na srpski jezik (Talijan, 2016). Dok se u toj verziji pitanja odnose na djecu sa Daunovim sindromom, mi smo, kao što je i u originalnom instrumentu pitanja formulisali tako da se odnose uopšteno na djecu sa smetnjama u razvoju. U našem istraživanju koristili smo jednokomponentni model stavova tj. ukupan skor na skali.

U ovom istraživanju Indeks međuljudskog reagovanja (Interpersonal Reactivity Index – IRI, Davis, 1980) je korišten za procjenu empatije. Odgovore na stavke Indeksa međuljudskog reagovanja ispitanici iskazuju na petostepenoj skali Likertovog tipa (od 1 – ne opisuje me dobro do 5 – opisuje me odlično). Skorovi za pojedine supskale

predstavljaju prosječne vrednosti ispitanika za stavke koje čine određenu supskalu. Instrument sadrži 28 ajtema koji su ravnomjerno raspoređeni u četiri podskale: podskala zauzimanje perspektive, maštanja, empatičke brige i doživljaja lične uznemirenosti.

Na osnovu dobijene saglasnosti Ministarstva prosvete i kulture Republike Srpske, istraživanje je realizovano u dvije Osnovne škole u Banjaluci. Zbog pogoršane epidemiološke situacije sa COVID virusom, ispitivači nisu imali dozvolu da uđu u škole. Istraživanje je realizovano na način da su ispitivači objasnili učiteljima na koji način da prikupe podatke, odnosno zadaju upitnike đacima, za potrebe ovog istraživanja, nakon čega su učitelji vratili popunjene upitnike ispitivačima.

U radu su se koristile metode deskriptivne i analitičke statistike. Od metoda deskriptivne statistike koristile su se aritmetička sredina sa standardnom. Od metoda analitičke statistike korištene su metode za procjenu značajnosti razlike i to: Student-ov t test za vezane uzorke. Za analizu povezanosti, korišćena je Pearsonova korelaciona analiza. Analiza veličine korelacije rađena je upotrebom Kohenovog testa za veličinu povezanosti, odnosno efekata. Kao nivo statističke značajnosti razlika uzeta je uobičajena vrijednost $p < 0,05$. Prikupljeni podaci analizirani su upotrebom „JASP®” (0.14.1.0, University of Amsterdam, Netherland) statističkog programa.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Korelacionom analizom utvrđena je statistički značajna ($r=0,18$; $p < 0,05$) niska pozitivna povezanost između stavova učenika prema učeniima sa smetnjama u razvoju i zauzimanja perspektive; što znači da učenici koji imaju pozitivan stav prema učenicima sa smetnjama u razvoju istovremeno imaju veću tendenciju da spontano zauzmu perspektivu druge osobe. Između stavova učenika i preostalih domena Indeksa međuljudskih reagovanja nije uočena statistički značajna povezanost. Međutim, uočeno je da postoji srednja jaka pozitivna visoko statistički značajna povezanost između zauzimanja perspektive i maštanja ($r=0,37$; $p < 0,001$), empatične brige ($r=0,41$; $p < 0,001$) i lične uznemirenosti ($r=0,44$; $p < 0,001$), kao i jaka pozitivna povezanost između zauzimanja perspektive i empatije ($r=0,75$; $p < 0,001$). Ovo znači da učenici koji imaju visoke skorove domena zauzimanja perspektive istovremeno imaju visoke skorove tj.jako i značajno izražene visoke skorove u domenima maštanja, empatične brige, lične uznemirenosti i empatije. Visoko statistički značajna srednje jaka povezanost je uočena i između maštanja i empatične brige ($r=0,34$; $p < 0,001$) i doživljaja lične uznemirenosti ($r=0,32$; $p < 0,001$), kao i jaka povezanost sa empatijom ($r=0,71$; $p < 0,001$). Takođe, srednje jaka visoko statistički značajna povezanost utvrđena je i između empatične brige i doživljaja lične uznemirenosti ($r=0,47$; $p < 0,001$) i jaka povezanost sa empatijom ($r=0,74$; $p < 0,001$) (Tabela 1).

Tabela 1. Koleracije stavova učenika prema učenicima sa smetnjama u razvoju i domen Indeksa međuljudskog reagovanja.

Variable		Stavovi	Zauzimanje perspektive	Maštanje	Empatička briga	Lična uznemirenost
2. Zauzimanje perspektive drugog	Pearson's r	0,18*	— —			
3. Maštanje	Pearson's r	0,07	0,37**	— —		
4. Empatička briga	Pearson's r	-0,02	0,41**	0,34**	— —	
5. Lična uznemirenost	Pearson's r	0,01	0,44**	0,32**	0,47**	— —
6. Empatija (ukupan skor)	Pearson's r	0,08	0,75**	0,71**	0,74**	0,76**

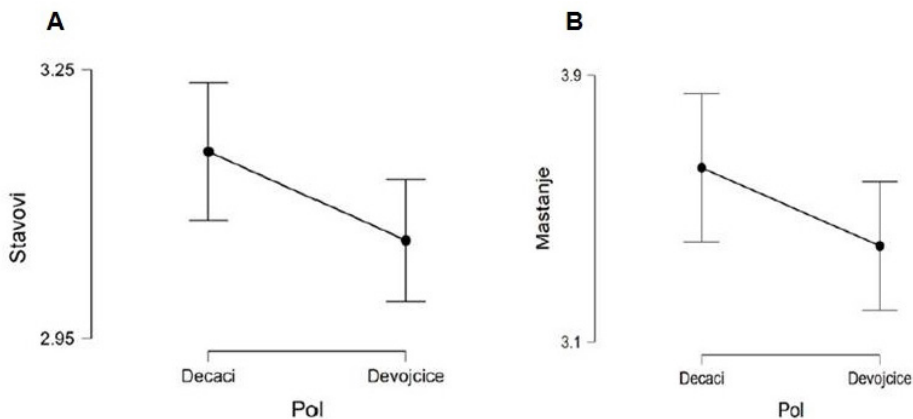
* $p < 0,05$; ** $p < 0,001$

Prosječne vrijednosti ukupnog skora CATCH upitnika i domena i ukupnog skora Indeksa međuljudskog reagovanja u odnosu na pol, prikazani su u Tabeli 2. T-testom za ispitivanje razlika između polova nisu utvrđene statistički značajne razlike između dječaka i djevojčica u ukupnom skoru „CATCH” upitnika i domena i ukupnog skora Indeksa međuljudskog reagovanja (Tabela 2).

Tabela 2. Prosječne vrijednosti ukupnog skora „CATCH” upitnika i domena i ukupnog skora Indeksa međuljudskog reagovanja u odnosu na pol.

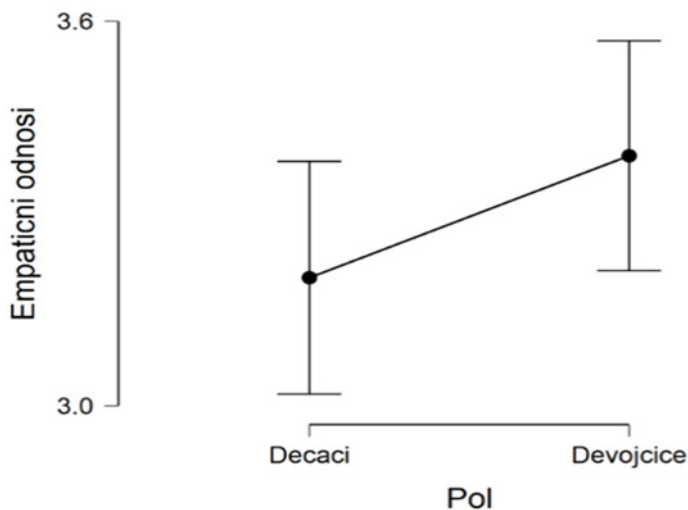
Variable	Dječaci		Djevojčice		p
	Aritm. Sredina	Stand. Devijac.	Aritm. Sredina	Stand. Devijac.	
Stavovi (ukupan skor)	3,16	0,28	3,06	0,28	0,06
Zauzimanje perspektive drugog	3,61	0,67	3,58	0,79	0,86
Maštanje	3,62	0,81	3,39	0,78	0,11
Empatička briga	3,20	0,66	3,39	0,73	0,14
Lična uznemirenost	2,96	0,83	2,99	0,70	0,83
Empatija (ukupan skor)	3,35	0,54	3,34	0,56	0,93

Kohenovom analizom veličine efekta utvrdili smo da dječaci iskazuju pozitivnije stavove prema učenicima sa smetnjama u razvoju, kao i više nivoe maštanja u odnosu na djevojčice (Grafikon 1, A i B).

Grafikon 1. Kohenova analiza veličine efekta stavova i maštanja prema učenicima sa smetnjama u razvoju između dječaka i djevojčica.

Kohenova analiza veličine efekta je pokazala i da dječaci imaju tendenciju da vlastitu empatičku brigu ocjenjuju nešto nižom ocjenom u odnosu na djevojčice (Grafikon 2).

Grafikon 2. Kohenova analiza veličine efekta empatičke brige između dječaka i djevojčica.

Tabela 3 prikazuje da su između učenika koji se školuju sa djecom sa smetnjama u razvoju i onih koji nemaju takvo iskustvo uočene statistički značajne razlike u stavovima i doživljaju lične uznemirenosti. Djeca koja ne pohađaju inkluzivnu nastavu iskazuju pozitivnije stavove ($3,16 \pm 0,28$) u odnosu na djecu koja nisu u inkluziji ($3,05 \pm 0,28$) ($p=0,02$). Takođe, djeca koja nisu u inkluziji imaju viši nivo lične uznemirenosti ($3,15 \pm 0,47$) od djece koja ne pohađaju inkluzivnu nastavu ($2,81 \pm 0,94$) ($p=0,01$) (Tabela 3).

Tabela 3. Prosječne vrijednosti ukupnog skora „CATCH” upitnika i domena i ukupnog skora Indeksa međuljudskog reagovanja u odnosu na inkluziju.

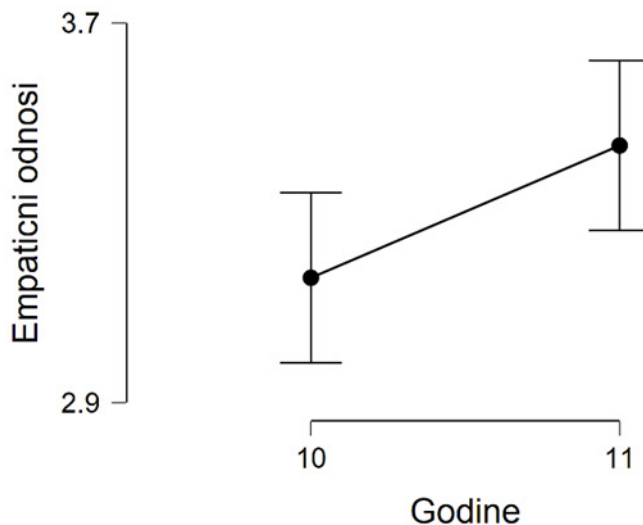
Variable	Inkluzija		Bez inkluzije		p
	Aritm. Sredina	Stand. Devijac.	Aritm. Sredina	Stand. Devijac.	
Stavovi (ukupan skor)	3,05	0,28	3,16	0,28	0,02
Zauzimanje perspective drugog	3,66	0,87	3,53	0,56	0,30
Maštanje	3,43	0,83	3,56	0,77	0,38
Empatička briga	3,24	0,80	3,37	0,59	0,29
Lična uznemirenost	2,81	0,94	3,15	0,47	0,01
Empatija (ukupan skor)	3,29	0,67	3,40	0,39	0,25

Tabela 4 prikazuje da je između učenika različitog uzrasta (10 i 11 godina) uočena statistički značajna razlika u domenu empatične brige. Stariji učenici su imali značajno viši nivo empatične brige u odnosu na mlađe učenike (Tabela 4).

Tabela 4. Prosječne vrijednosti ukupnog skora „CATCH” upitnika i domena i ukupnog skora Indeksa međuljudskog reagovanja u odnosu na uzrast učenika.

Varijable	t	Df	p	Cohen's d
Stavovi (ukupan skor)	1,67	118	0,10	0,31
Zauzimanje perspective drugog	0,22	118	0,83	0,04
Maštanje	1,15	118	0,25	0,21
Empatička briga	-2,2	118	0,03	-0,4
Lična uznemirenost	0,87	118	0,39	0,16
Empatija (ukupan skor)	0,1	118	0,92	0,02

Stariji učenici (11 godina) su imali statistički značajno ($t=-2,2$; $p=0,03$) više prosječne vrijednosti domena empatične brige u odnosu na mlađu grupu učenika uzrasta od 10 godina (Grafikon 3).

Grafikon 3. Razlika u prosječnim vrijednostima skora empatične brige između učenika podijeljenih na grupe u odnosu na uzrast.

DISKUSIJA

Naši rezultati su pokazali da učenici koji pohađaju nastavu sa učenicima sa smetnjama u razvoju imaju statistički značajno niže vrijednosti ukupnog skora stavova u odnosu na učenike koji ne pohađaju nastavu sa učenicima sa smetnjama u razvoju, tj. učenici koji su u inkluziji imaju značajno negativniji stav prema učenicima sa smetnjama u razvoju u odnosu na učenike koji nisu u inkluziji. Istraživanje Kovačević i sar. (Jablan, Kovačević, 2008) o odnosima između djece sa smetnjama u razvoju i vršnjaka tipičnog razvoja, pokazuje da 49% djece sa smetnjama u razvoju otežano uspostavlja kontakte sa vršnjacima tipičnog razvoja, 31% djece tipičnog razvoja ispoljava negativne stavove u obliku zadirkivanja i „ismijavanja“ i da 21% djece sa smetnjama ispoljava agresivno ponašanje. U studiji Mekdugal i sar. (McDougall, DeWit, King, Miller & Killip, 2004) rađenoj u Ontariju, Kanadi 2004.godine na uzorku od 1 872 učenika osnovne škole su utvrđeni oprečni rezultati u odnosu na naše. Ova studija je pokazala značajno veći ukupan skor u stavovima kod grupe djece koja su u inkluziji u odnosu na djecu koja nisu u kontaktu sa vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju ($p < 0,001$). Takođe, ova studija je pokazala da od ukupnog broja ispitanih 61% ima blago neutralan do pozitivan stav prema djeci sa smetnjom u razvoju, dok je 21% učenika imalo neutralan do negativan stav prema djeci sa smetnjom u razvoju. Studiju Mekdugal i sar. podupiru rezultati studije Nikolarazi i sar. (Nikolarazi i sar., 2005) koje je rađeno u Grčkoj i Sjedinjenim Američkim Državama. U ovom istraživanju ispitivani su stavovi djece prema osobama sa smetnjama u razvoju. U studiji je učestvovalo 196 djece i

navodi se da djeca koja pohađaju inkluzivne razrede značajno više i brže prihvataju vršnjake sa smetnjama u razvoju u odnosu na djecu koja nisu nikada bili u kontaktu sa vršnjakom koji ima smetnju u razvoju (Nikolarai i sar., 2005). Ovakvi rezultati su u skladu sa prethodno navedenim istraživanjima (Hogan, McLellan & Bauman, 2000) (Llewellyn, 2000) koja indikuju da socijalni problemi predstavljaju značajnu barijeru u inkluziji djece sa smetnjama u razvoju, kao što su poteškoće u stvaranju prijateljstava i maltretiranje od strane vršnjaka.

Međutim, postoji manji broj studija čiji rezultati su u skladu sa našim rezultatima. Studija Dajson i sar. (Dyson, 2005) pokazuje da djeca tipičnog razvoja, koja nisu imala kontakt sa vršnjacima sa smetnjama u razvoju, pokazuju jednako pozitivne stavove prema vršnjacima sa smetnjama i bez smetnji (Dyson, 2005). U istraživanju Đević i sar. (Đević, 2015) rezultati su pokazali da učenici tipičnog razvoja imaju pretežno pozitivan stav prema zajedničkom pohađanju škole sa vršnjacima koje imaju poteškoće u razvoju. Međutim, od svih učenika koji su izrazili ovakav stav, skoro polovina je navelo da nije spremno da se sa njima druži ili sjedi zajedno u klupi. Iz navedenog autori zaključuju da pozitivan stav učenika tipičnog razvoja prema zajedničkom školovanju sa vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju ne znači i njihovu spremnost da stvaraju bliže kontakte sa njima.

Pol i uzrast su dva lična činioca za koje je poznato iz prethodnih istraživanja da su povezani sa stavovima djece prema vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju. Veliki broj studija je pokazao da dječaci imaju značajno negativnije stavove prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju u odnosu na djevojčice (King, Rosenbaum, Armstrong, & Milner, 1989; Fisher, Pumpian & Sax, 1998; Cowardin, 1986). Takođe, studija Mekdugal i sar. (McDougall, 2004) kao i studija Kiši i sar. (Kishi & Meyer, 1994) su pokazale da djevojčice imaju značajno ($p < 0,05$) pozitivniji stav prema vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju. Razlog tome može biti to da djevojčice, koje se često u patrijarhalnim sredinama posmatraju kao manje vrijedne od dječaka, bolje razumiju i imaju razvijeniju empatiju prema vršnjacima koji imaju smetnje u razvoju i zbog toga imaju pozitivniji stav prema njima (Olkin & Howson, 1994). Međutim, postoje i studije kao što je studija Spreng i sar. koje nisu ovo potvrdile (Spreng, McKinnon, Mar & Levine, 2009). U našoj studiji između polova nisu utvrđene statistički značajne razlike između dječaka i djevojčica u ukupnom skoru „CATCH” upitnika. Međutim, iako razlika u prosječnim vrijednostima ukupnog skora „CATCH” upitnika i domena i ukupnog skora Indeksa međuljudskog reagovanja nije uočena, primjećuje se da je razlika između polova u prosječnim vrijednostima u stavovima bila veoma blizu nivoa značajnosti. Upravo zbog toga smo uradili Kohenovu analizu veličine efekta i utvrdili da dječaci iskazuju pozitivnije stavove prema učenicima sa smetnjama u razvoju u odnosu na djevojčice.

Kada je u pitanju uzrast Fišer i sar. (Fisher, Pumpiam & Sax, 1998) su pokazali da ispitanici mlađeg uzrasta imaju značajno negativnije stavove prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju u odnosu na starije ispitanike. U našoj studiji nije uočena statistički

značajna razlika u prosječnim vrijednostima ukupnog skora „CATCH” upitnika, ali iako nema statističke značajnosti, Kohenova analiza veličine efekta ukazuje da postoji tendencija da učenici uzrasta 10 godina daju malo veću ocjenu u stavovima u odnosu na učenike kalendarskog uzrasta od 11 godina. Takođe, utvrdili smo da stariji učenici imaju statistički značajno više prosječne vrijednosti domena empatične brige u odnosu na mlađu grupu učenika uzrasta od 10 godina. U našoj studiji smo, takođe, pokazali da pol i uzrast nisu značajno uticali na povezanost između različitih aspekata empatije i stavova prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju.

U našem istraživanju nisu uočene razlike u prosječnim vrijednostima ukupnog skora empatije između dječaka i djevojčica, kao nijednog njenog domena (maštanja, zauzimanja perspektive, empatične brige ili lične uznemirenosti). Međutim, Kohenovom analizom veličine efekta utvrdili smo da dječaci imaju tendenciju da iskazuju više nivoa maštanja u odnosu na djevojčice i da dječaci imaju tendenciju da vlastitu empatičku brigu ocjenjuju nešto nižom ocjenom u odnosu na djevojčice. Kada je u pitanju uzrast, utvrdili smo da su stariji učenici (11 godina) imali statistički značajno više prosječne vrijednosti domena empatične brige u odnosu na mlađu grupu učenika uzrasta od 10 godina, dok razlike u odnosu na ukupan skor empatije, domene maštanja, zauzimanja perspektive i lične uznemirenosti nisu uočene između grupa ispitanika različitog uzrasta.

U našoj studiji smo uočili da učenici koji se školuju u sklopu inkluzije imaju značajno niži skor domena lične uznemirenosti u odnosu na učenike koji nisu u inkluziji, dok razlike u ukupnom skor empatije, maštanju, empatičnoj brizi i zauzimanju perspektive nisu uočene. Na osnovu ovih rezultata se može zaključiti da efekti empatije (zauzimanje perspektive druge osobe) u odnosu na inkluziju nisu veliki.

ZAKLJUČAK

Dobijeni rezultati su pokazali da učenici tipične populacije koji se školuju zajedno sa vršnjacima sa smetnjama u razvoju imaju negativnije stavove prema ovim učenicima, u odnosu na učenike koji nastavu ne pohađaju zajedno sa njima.

S obzirom na to da je naše istraživanje sprovedeno u periodu kada se nastava za učenike sa poteškoćama u razvoju sprovodila online putem i da je samim istraživanjem obuhvaćen relativno mali uzorak, smatramo da bi se u budućnosti trebalo sprovesti istraživanje na nivou svih osnovnih škola Bosne i Hercegovine, kako bi dobili sveobuhvatnije rezultate o faktorima koji utiču na stavove prema djeci sa smetnjama u razvoju. Dobijeni rezultati umnogome bi poboljšali kvalitet inkluzivnog obrazovanja.

LITERATURA

1. Bošnjak-Sladoje B. (2012). Opažena empatičnost nastavnika i metakognitivne strategije učenika; Zbornik instituta za pedagoška istraživanja, vol 2, str. 283-298.
2. Campbell, J. M., Ferguson, J. E., Herzinger, C. V., Jackson, J. N. & Marino, C. A. (2004). Combined descriptive and explanatory information improves peer's perceptions of autism. *Research in Developmental Disabilities*, 25(4), 321-339.
3. Caruso, D. R. & Mayer, J. D. (1998). A Measure of Emotional Empathy for Adolescents and Adults. *Intelligence*, Vol. 27, 267-298.
4. Cowardin, N. (1986). Adolescent characteristics associated with acceptance of handicapped peers. *Adolescence*, 21, 931±940.
5. Dyson, L. L. (2005). Kindergarten children's understanding of and attitudes toward people with disabilities. *Topics in Early Childhood Special Education*, 25(2), 95-105.
6. Đević, R. S. (2015). Socijalna interakcija učenika sa smetnjama u razvoju u osnovnoj školi. Doctoral dissertation, Univerzitet u Beogradu-Filozofski fakultet.
7. Fisher, D., Pumpian, I., & Sax, C. (1998). High school students attitudes about and recommendations for their peers with signi[®]cant disabilities. *Journal of the Association for Persons with Severe Handicaps*, 23, 272±282.
8. Gilmore, L. (2006). Perceptions of Down syndrome in the Australian community. *Journal on Developmental Disabilities*, 12(1), 59-70.
9. Hogan, A., McLellan, L., & Bauman, A. (2000). Health promotion needs of young people with disabilities: A population study. *Disability and Rehabilitation*, 22, 352±357.
10. Hong, S. Y., Kwon, K. A., & Jeon, H. J. (2014). Children's attitudes towards peers with disabilities: Associations with personal and parental factors. *Infant and Child Development*, 23(2), 170-193.
11. I. Hicela, E. Glavina Kozić (2012). Emocionalna empatija učenika osmih razreda osnovne škole. *Školski vjesnik*, 61, 9-12.
12. Jablan, B., i Kovačević, J. (2008). Obrazovanje u redovnim školama i školama za decu ometenu u razvoju: zajedno ili paralelno. *Nastava i vaspitanje*, 57(1), 43-54.
13. King, S., Rosenbaum, P., Armstrong, R., & Milner, R. (1989). An epidemiological study of children's attitudes towards disability. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 31, 237±245.
14. Kishi, G., & Meyer, L. (1994). What children report and remember: A six-year follow-up of the effects of social contact between peers with and without severe disabilities. *Journal of the Association for Persons with Severe Handicaps*, 19, 277±289.
15. Llewellyn, A. (2000). Perceptions of mainstreaming: A systems approach. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 42, 106±115.

16. Mayer, J. D., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. J. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: Educational implications* (p. 3–34). Basic Books.
17. McDougall*, J., DeWit, D. J., King, G., Miller, L. T., & Killip, S. (2004). High School-Aged Youths' Attitudes Toward their Peers with Disabilities: the role of school and student interpersonal Factors. *International Journal of Disability, Development and Education*, 51(3), 287-313.
18. Nikolaraizi, M., Kumar, P., Favazza, P., Sideridis, G., Koulousiou, D., & Riall, A. (2005). A cross-cultural examination of typically developing children's attitudes toward individuals with special needs. *International Journal of Disability, Development and Education*, 52(2), 101-119.
19. Olkin, R., & Howson, L. (1994). Attitudes toward and images of physical disability. *Journal of Social Behavior and Personality*, 9(5), 81±96.
20. Raboteg-Šarić, Z. (1995). Psihologija altruizma-čuvstveni i spoznajni aspekti pro-socijalnog ponašanja, Zagreb: Alinea, str. 50-54, 133.
21. Salovey, P. & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185-211.
22. Suzić, N. (1998). Kako motivisati učenike. Srpsko Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
23. Spreng, R. N., McKinnon, M. C., Mar, R. A., & Levine, B. (2009). The Toronto Empathy Questionnaire: Scale development and initial validation of a factor-analytic solution to multiple empathy measures. *Journal of Personality Assessment*, 91(1), 62-71. <https://doi.org/10.1080/00223890802484381>
24. Takšić V., Mohorić T., Munjas R. (2016). Emocionalna inteligencija: Teorija, operacionalizacija, primjena i povezanost s pozitivnom psihologijom. *Časopis za opšta društvena istraživanja*, 15 No. 4-5 (84-85), str. 729-752.
25. Talijan Bojana-Konsuelo (2016). Prevod pet instrumenata na srpski jezik (The translation of five instruments into Serbian language). Zenodo.
26. Talijan B. (2017). Promena stavova prema učenicima sa Daunovim sidromom primenom programa indirektnog kontakta. Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd.
27. Tattegah, S. & Anderson, C. J. (2007). Pre-Service Teachers' Empathy and Cognitions: Statis-tical Analysis of Text Data by Graphical models. *Contemporary Educational Psychology*, Vol. 32, 48-82.
28. Triandis, H. C. (1971). *Attitude and attitude change*. Toronto: John Wiley & Sons, INC.
29. Usp. Zoja PISK, Empatija, u: Dragica KOZARIĆ-KOVAČIĆ – Tanja FRANČIŠKOVIĆ (2014). *Psihoterapijski pravci*, Zagreb, 144.
30. Vukajlović, B., Mešalić, Š. (2012). Metodički pristup-posebne potrebe u vaspitanju i obrazovanju. *Nezavisni univerzitet, Banjaluka*.